

инди һәкмиләрин сайы 25 дәфә артымыш вә тәһрибән 480 адама бир һәкким хидмәт эдир.

Совет һәкмиийәти илләриндә гүдрәтли сосялият сәнаеи ярадылмыш, Сумгайыт, Миннәчөвир, Дашкәсэн вә с. ени сәнае шәһәрләри салынмышдыр, республикамызын халг тәсәрруфатынын чох мүнүм сәһәләриндән олан сосялият кәнд тәсәрруфатымызын мәнзәрәси дә хош вә фәрәһли олмушдур. Бөйүк Коммунист партиясынын ән көһнә вә мүбариз дәстәләриндән бири олан Азәрбайжан партия тәшкилаты Совет Иттифагы Коммунист партиясы Мәркәзи Комитоси әтрафында өз сираларыны кетдикчә даһа сых бирләшдирир, онун сәнанмыш рәһбәрлийн алтында республикамызын зәһмәткешлөрини, партиянын вә һөкүмәтин гаршыя гойдуллары, XX партия гурултайынын тарихи гәрарларындан доған тәсәрруфат-сияси вәзифәләри мүвәфғәһийәтлә һаята кечирмәк уғрунда даһа әзлә мүбаризә апарыр. Бу мүбаризәдә республикамызын

коммунистләрн Бақы партия тәшкилатынын шанлы болшевик әһнәләрини лайиғнчә давам этдирирләр.

Бүтүн совет халгы ила бирликлә республикамызын зәһмәткешләри Коммунист партиясынын рәһбәрлийн алтында өлкәмиздә коммунизм гурмаг сәһәсиндә бөйүк ярадычылыг ишләри көрәрәк, бүтүн дүнядә сүлһ уғрунда, ени дүня мүһәрбәси гызышдыранлара гаршы инадлы вә ардычыл мүбаризә апарырлар.

26 Бақы комиссарынын әзиз хәтирәси совет адамларыны өлкәмиздә коммунизмни гәләбәси уғрунда мүбаризәйә руһландырыр. Коммунист партиясынын рәһбәрлийн алтында совет халгынын коммунизм гуручулуғу йолунда 40 ил әрзиндә **Ғазааныңы бәдүк** гәләбәләр халгымызын азадлыгы уғрунда, ишығлы кәләчәйи уғрунда, сосялият ингилабы вә Совет һәкмиийәтинин гәләбәси уғрунда гәһрманлыгта һәлак олмуш шанлы Бақы комиссарларынын хәтирәсини әбәдләшдирмәк үчүн ән яхшы әбиләдир.

Профессор М. МЕҒДИЗАДӘ.

1917—1920-чи ИЛӘРДӘ АЗӘРБАЙҶАНДА СОВЕТ МӘКТӘБИ ГУРМАГ УҒРУНДА КЕДӨН МҮБӘРИЗӘ ТАРИХИНДӨН

Даһи Ленинни рәһбәрлийн алтында һазырланан вә башланан Бөйүк Октябрь сосялият ингилабы өлкәдә вәзийәти көкүндән дәйшдирди. Бу ингилаб Русиянын бүтүн зәһмәткешлөрини, о чүмләдән Азәрбайжан халгыны истюмар әүлмүдән әбәди олараг азад этди; өлкәнән бүтүн халгларына сияси, итисади вә милли азадлыг верди, онларын милли мөдәһийәтинин совет гуручулуғу әсасында сүр'әтлә инжишафы вә чыңакләнмәси үчүн әлверилшә эәмин яратды.

1917-чи ил ноябрын 16-да нәшр әдилән тарихи сәһәд «Русия халгларынын һүғутлары бәяннамәси», Русия халгларынын бәрәбәр сияси, итисади вә мөдәни яшайышларынын әсасларыны, о чүмләдән Русияда олан хәрда миллиләтләрин азад яшайчагларынын э'лан этди. Халглар арасында вахтилә мөвчуд олан әләгәсиәлик вә әдавәт онларын бөйүк достлуғу, бирлийн вә гаршылығлы ярдымы илә өзә әдилди. Русияда олан бүтүн халгларын вә миллиләтләрини һүғуг бәрәбәрлийн достлуғу вә гардашлығы олан Ленин милли сиясәти галиб кәлди.

Ленин милли сиясәти Русия халгларынын бүтүн зәһмәткешлөринә иланмәк верир, онлары ингилабда фәал иштирак этмәйә чәлб эдирди.

Октябрь ингилабынын әзәмәтли далғалары Русиянын бүтүн ерларына, о чүмләдән дә Зағағғазияя яйылды, зәһмәткешләр арасында ингилаби чөшғуилуғу күчләндирди. Ингилаби гүвәләр бүтүн За-

гағғазияда, күсүсән Бақы шәһәриндә болшевикләр партиясынын әтрафына топларыдылар. Шүбхәси, оксингилаби гүвәләр дә мүрүкәдәмир, группаларыдылар. Мүвәггәти һөкүмәт йыхылдыгдан сонра, мусаватчылар, мешшевикләр вә дашнаклар да дахил олмағ үзрә Зағағғазиянын әксингилабчы гүвәләри, ноябр айынын 15-дә¹ (1917), мәркәзләри олан «Зағағғазия комиссариятыны» тәшкил этдиләр. Болшевикләр әтрафына топланан гүвәләр исә башда сәнанмыш ингилабчылар С. Шаумян, Н. Нәриманов, М. Әзизбайов, А. Чапаридзе, И. Фиолетов вә башгалары олмағла һәммин комиссарият әлейһинә мүбаризәләрини күчләндирди. Ноябрь айынын 13-дә (1917) болшевикләрнин тошәбүсү илә Бақы Совети, Бақы шәһәриндә Совет һөкүмәтини э'лан этмәйи гәрәра алды. Ләкин бу вә бу ки ингилаби тәдбирләр, буржуа-мүлкәдәр иртичаанын күчү мугавимәтинә раст кәлирди.

Бақы болшевикләри бу гара гүвәләрини мугавимәтини гырмағ, тәти олараг Совет дәвләти гурмағ вә беләликлә совет мәктәбләри ачыб халг күтәләри арасында элм вә маарифи яймағ, бунун үчүн дә тәрәғгипәрвәр зиялылары Совет һөкүмәти тәрәфинә чәкмәк үчүн кәскин мүбаризә апарыр вә чөшғун фәәлийәт кәстәрирди. Русиянын тәҗмә мәркәзи вилайәтләриндә деһил, учғарләрда да Совет һөкүмәти-

¹ Бурадмын тарихләр ени стилә верилмишдир.

ни күчләндирмәк мәقسәдиә күтүрләр һәрхәттә кәтирмәк ләзим иди. Бу исә, зәһмәткешләрнин кеңиш тәбәғәләрнин совет ишнинә чәлб этмәй, оңларә аңа дилиндә сәвәд вә тәһсил вермәй тәләб эдирди.

Ингилабан кеңишләмәсиндән илһам алан Бақы болшевикләр Совет дәвләтнин бәнис В. И. Ленинни мүдрик кәстәришләриндән вә Русия Сосялист Федератив Совет Республикасынын гардашлыг көмәгиндән истифадә эдәрәк Совет һөкүмәти гурмаг вә ону мөһкәмләтмәк, һәмчинин совет мәктәбин яратмаг урунда йорулмадан мүбаризә апарырдылар. Бу мәсәддә оңлар, Совет дәвләтнин сясәтнин, тәсмән дә халг маарифи сәһисиндә сясәти, зәһмәткешләрнин кеңиш тәбәғәләринә, о чүмләдән мүәллимләрә изәб эдирдиләр. Болшевикләр тәрәфиндән Бақыда иошр олунан фәһлә, салдат вә матрос депутатлары шурасынын мәтбуаты ингилабдан әвәллик мәктәпләрнин синфи характер дашыдығыны ифша эдәрәк язырды: «Инди, мүзәффәр Октябр ингилабы нотичәсиндә фәһлә вә кәңдилләр һөкүмәти әлә алдыглары заман, халг маарифи ишләри дүзүк эврин уәриндә гурулачар вә өзүн әвринмәк үчүн һәр кәсә имкан вериләчәкдир».

Лакин мәктәб системинин ингилаби әсәсләр үзрә енидән гурулмасы үчүн Бақыда вә бүтүнлүклә Азәрбайчандә Совет дәвләтнин гәти гәләбә чәлмасы ләзим иди.

Болшевикләрнин рәһбәрлийи алтында Бақы фәһләләрнин мүсәватчылар вә башга гара гүвәләр әлейһинә апардыглары март (1918) деһушләринин нотичәсиндә Бақыда вә Азәрбайчанын бәзи гәзаларында Совет һөкүмәти мөһкәмләнди. Апрель айынын әвәлләриндән 2-тибарин исә мәктәб системини ингилаби әсәсләр үзрәиндә енидән тәшкил әтмәк үчүн гәти ишләрә башланды.

¹ «Известия Бакинського Совета» гәзәти, 1918-чи ил, № 1.

Бақы Советини мәдәни-маарифи мәсәлән апрел айынын 14-дә шәһәрнин бейләмиләлчи мүәллимләрнин мүшавирәсини кәңилди, орада мәктәб ишләрнин ингилаби әсәсләр үзрәиндә енидән гурмаг үчүн «Мәктәб идарәси» тәшкилати яратмаг вә бейләмиләлчи мүәллимләрнин иттифағынын тәшкил әтмәк мәсәләләрнин мүзәкирә этди. Узуи сүрүн мүбәһисәләрдән сонра иттифага әлә мүәллимләрә гәбул-әтмайи гәрәрә алдылар ки, оңлар «Совет һәкимийәтини гөрхудан дейил, урәкдән гәбул эдирләр» вә «Сосялист мәктәб гурмага сөз вериләр».

Апрел айынын 25-дә (1918) тәжә Азәрбайчандә дейил, һәм дә бүтүн Загафғазияда илк Совет һөкүмәти олан Бақы Халг Комиссарлары Совети рәсмән тәшкил эдилди. Бақы Халг Комиссарлары Советини тәркибинә башда С. Шаумян олмагга М. Әзизбәйов, Н. Нәриманов, А. Чәпаридзе, И. Фиолетов вә башга сәдиг болшевикләр дахил эдилдиләр. Халг маарифи комиссары вәзифәсинә исә болшевикләр партиясынын кәһнә үзвәләриндән бири Нәдежда Николаевна Колесникова сечилди.

Бақы Халг Комиссарлары Совети тәшкил олунуғу илк күндән Совет Русиясы илә сух әләгә сахламаг вә ондан көмәк алмагга, бир тәрәфдән, әксингилабчы гүвәвләр вә мүсәлләл харичи мүдахилчәләрә гаршы гәһилә вурущмалар апарыр, о бири тәрәфдән дә, зәһмәткешләрин иттисадид-мәдәни һәятынын ингилаби әсәсләр үзрәиндә енидән гурмаг үчүн фәалийәтә киришмишди.

Бақы Халг Комиссарлары Совети 1 май (1918) тарихли Совет һөкүмәтинин вәзифәләрнин шәрһ эдән бир бәйәннамә иошр этди. Һәмзин сәһәддә бүтүн әсәс сәһәләрдә олдуғу кими, маариф сәһәсиндә дә Совет һөкүмәтинин гаршыдакы вәзифәләри шәрһ олунурду. Сәһәддә язылмышды: «Халг маарифи сәһәсиндә дә тәдбирләр гәбул олунмадылар ки, биринчи нәвбәдә пулсуз

тәләп верән пролетар, бейләмиләлчәл әмәк мәктәпләри ярадылын, һәм дә күтлә арасында мәдәни-маариф ишләри тәшкил эдилсин».

Әничә тәшкил эдилмиш олан Халг Маариф Комиссарлығы һәмзин бәйәннамә асысында Азәрбайчан зәһмәткешләринә мурачиәт эдәрәк дейдири: «Билик артыг варды синфләрин ифнисарында гәлмәамалыдыр». Халг маарифи сәһәсиндә Совет һөкүмәтинин вәзифәләрнин шәрһ эдәрәк мурачиәтнамә үмуми ибарәт тәһсил тәтбиг эдилчәһинин, тәлямин мәктәпләрдә ана дилиндә апарылачарынын, мәктәб ишләрнин инкишафына манә олан энкәлләрнин йох эдилчәһинин, мәктәби идарә әтмәк ишинин педагожи шураларә тәпширәлачарынын вә с. билдирилди. Мурачиәтнамәдә һәм дә Совет һөкүмәтинин тәжә Бақы шәһәри вә онун фабрик-завод районларына гәйғи кәстәрмәклә кифәйәтләмәйчәһин, халг маарифи шүгаларынын Азәрбайчанын өз узаг кушәләринә белә ййылачары, ушаг вә кәңчләр үчүн бүтүн кәнд ерләриндә белә ана дилиндә мәктәпләр тәшкил эдилчәһини зәһмәткешләрә хәбәр верилдири.

Мурачиәтнамәдә «Фәһлә вә кәңдәли күтләләринин, мүәллимләрнин һәртәрәфин көмәкләринә үмид эдәрәк, халғын ярадычылыг иттидарәна инамла ишә башлаырығыз» дейилдири.

Һәмзин һөкүмәт бәйәннамәси вә мурачиәтнамәсинин тарихи әһәмийәти ондан ибарәт иди ки, Азәрбайчан шәрһатиндә биринчи дәфә оларә мәктәпләрнин ана дилиндә вә кәниш халг күтләләрнин ушаглары үчүн ачыг олачәгалары кәстәрилдири. Мурачиәтнамәдә верилән вәд-ларин һәятә кечирмәк үчүн Халг Маариф Комиссарлығы тәчили бир сурәтдә мәктәпләрнин енидән гурулмасы ишинә башлады. Мүһүм тәд-

¹ «Известия Бакинського Совета» гәзәти, 1918-чи ил, № 81.

² Азәрбайчан ССР Маркази Дәвләт Октябр ингилабы архив, ф. 56, с. 1, иш. 85, в. 12.

бирләрән бири, мәктәпләрнин һәрчүр дини тәсирләрдан азад, ардычли, дүйнәви олачәгаларынын хәусуси әмрлә әләп әтмәк олду. Халг Маариф Комиссарлығы 12 май (1918) тарихли әмриндә «дини әтиғады һәр касин өз вичданына анд һесәб эдәрәк» мәктәпләрнин тәдрис планындән «шәрһиәт дәрсләрини» көтүрдү вә бүтүн динләр үзрә мәктәбләрдә олан шәрһиәт мүәллимләрнин вәзифәләриндән азад этди».

Бақы Халг Комиссарлары Совети рус, азәрбайчанлы, әрмәни вә күрүч бейләмиләлчи мүәллимләрнин гәбағачли һәмәйәндәләриндән ибарәт халг маарифи үзрә хәусуси совет тәшкили этди. Һәмзин советә Азәрбайчанын мәшһур ясычы вә мүәллими С. С. Ахундов дә дахил олмушду. Бу советин вәзифәси халг маарифинә анд олан мүһүм мәсәләләр, о чүмләдән мәктәб вә мәктәбдән харич мәнәссәләрнин ингилаби әсәсләр үзрә енидән гурулмасы илә әләгадар оларәг тәдрис планылары, програмлар вә дәрс китабларынын мүзәкирә эдиб гәбул әтмәкдән ибарәт, иди.

Халг маариф системини тамамилә ениләшдирмәк, о чүмләдән кәһнә тилдә олан орта мәктәпләри ени тили орта мәктәпләрдә әвәз әтмәк күчүн ән вәчиб мәсәләләриндән һесәб олунурду.

Һалә апрелин 18-дә (1918) вә мәсәләй һәсәр олунмуш маарифи ишчиләри мүшавирәсиндән хәбәр верән ерли мәтбуатдә дейилдири ки, мүшавирәдә «үмид ики мәсәләй дигәт олунур: кәһнә орта мәктәбин фәхси, ени орта мәктәбин тәшкили... индики кимизия фәхс олунмадыр, чүнки, мүлкәдарлар тәрәфиндән ачылдығы үчүн мүлкәдар тәрәфдары тәләбәләр чыхарды; бу тәләбәләр мүтләғийәти чәни-дил илә мүдәрифә эдирләр. Буржуазия гүвәтләндикчә вә кимизиядә өз һүфүзуу артырды... Бир сөзлә, мүлкәдар кимизиясы кими буржуа

¹ «Известия Бакинського Совета» гәзәти, 1918-чи ил, № 87.

қимматнасыз да йоқсуллар тәрәфдары оғмайып аңағ таңир вә мәмурлар чықарырды. Мәһә буна көрә дә орта мәктәбин көкүдән дәйишмәс, әвзәндә иса йоқсулларын фәйдәсизнә чалышан мәктәбләрнин бина әдһләмәс ләзымдыр. Мүвәғгәти һөкүмәт мәктәбин дәйишә билмәдә вә яңики дәйишмәк истәмәдди. Демократик ингилаби әсәсләр үзәриндә мәктәбләрн дәйишмәк вәзифәси дә кәндли вә фәһләләр үзәринә дүшүр¹.

Һәнгигәнә, көһнә мәктәбләрни ени әсәсләр үзәриндә дәйишдирмәк ән вәчиб мәсәлә кими Халг Маариф Комиссарларғы гарышында дурду. Бу мәсәд үчүн ени програмлар вә тәдريس вәсанит һазырламағ, мүәллимләрн Совет һөкүмәти тәрәфинә чәкиб онларә совет рүүһундә тәрбиһә этмәк, аһа дилиһдә дәрс дәмәйә гәдир ени мүәллимләр дәстәсн һазырламағ ләзым иди.

Халг маариф советинин 4 июнда (1918) кеңирилән ичләсында халг маариф комиссары Н. Н. Колесникова дейрди: «Пайыздан әтибарән бүтүн мәктәпләрдә нормал ишә башламағ үчүн мәктәб програмларын, әмәк мәктәби тәләбләринә әсәсән тәчида сурәтдә енидән тәртиб этмәк, Бақы шәһәриндә мұһасибә техникни шәрәнт олдуғу үчүн дәрсликләр чап этмәк мәсәләсинин һәллиһә башламағ ләзымдыр»².

Әзәрбайҗанлы мүәллимләрә Әзәрбайҗан дилиһдә ачылачак мәктәбләр үчүн програм вә дәрс китаблар һазырламағ тапшырылмәшиди. Айры-айры фәһләр үзәр програмлар тәртиб этмәк үчүн комиссионлар тәшкил әдилмишди.

Шүбһәсиз, һәмин мәсәләләрнин һәлли, мұһасибә тәчрүбә йоқлуғундә, чох бөйүк чәтинликләрә раст кәлирди. Бу чәтинликләри һәлл этмәк үчүн мүәллимләрнин мұвафиг

мүәбирәләр, китабханалар, ени програмларын гурулуғу приисопларини иһәл эдән мәнбәләрә чох әһтиҗалары вар иди. Еңи мәктәб мәсәләләрини, хусусән әмәк мәктәбинин приисопларини ейрәмәк үчүн мүәллимләрдән Москва шәһәринә нұмайәндәләр кәндәрилмәсн дә нәзәрдә тутулурду.

Чәтинликләр һәм дә она көрә чох иди ки, Бақы шәһәри мүәллимләринин мүртчә гисми, хусусән орта мәктәб мүәллимләринин бөйүк бир һиссәси, мәктәбләрнин енидән гурулмасы иһиндә Бақы Халг Комиссарлары Советинин тәдбирләринә мұғавимәт көстәрди. Мүртчә әһвал-рүүһиһдә олан мүәллимләр, Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчәмларынә табе олмур, мәктәбләрнин ингилаби әсәсләр үзәриндә енидән гурулмасын ләзым билмир, иһидән боюн гәчирйрдылар. Әсәсән варлы синифлар арасындан чыхмшы олан бир мүәллимләр, мүртчә әғидәләринә сәдиг гәларәг, һәңгени ени совет мәктәбләрини, һәттә фәһлә-кәндли һөкүмәтини белә танымағ истәмирдиләр.

Май айынын 21-дә (1918) Бақы Халг Комиссарлары Совети Халг Маариф Комиссарлығынын фәәлийәти һағғында Н. Н. Колесникованы мәрүзәсини динләйиб мұзакирә этди. Мүзакирәдә иштирак эдән бир чох район фәһлә нұмайәндәси фәһләләрнин халг маарифинә, мәктәбә олан марағғындан данышыр вә «бәзи мүәллимләри гәзәблә тәғрид эдәрәк дейрдиляр» бу мүәллимләр мәдәни адам олдуғуларына «бахмайрағ вахты кечмиш көһнә шейдәрдән данышырлар». Һәмин мәрүмәтатә өз «хәтирәләриндә» гәйд эдән Н. Н. Колесникова кестәри ки: «мүзакирәләрнин ахырында С. К. Шаумян чыхмшы этди. О, өз иһтингәдә көһнә мәктәбин, онун гуруларынны характеризә этди, совет мәктәбин гуручулуғундә олан вәзифәләриниҗи кестәрдә, бу мүртчәбә иһидәки чәтинликләри, хусусән, көһнә мүәллимләрнин мүййән һиссәси тәрә-

финдән комиссарлығын тәдбирләринә гаршы эдилән саботажы гәйд эдәб чәтинликләри арадан гәлдирмағын йолларын кестәрди». Иһтингин сонунда С. К. Шаумян саботажыг эдән мүәллимләрдән фәһлә-кәндли һөкүмәти ганууларынә табе олмағы гәти тәләб этмәйин ләзым олдуғуну кестәрмәклә гәйд эдирди ки, фәһлә йолдашлар, һәмин мүәллимләрә: «Әкәр сиз чар мәмурларынны гарышында сурундурунүзәс, онда иһидә зәһмәт чәкиб өйләзәрәт пролетариатын иһадәсинин нұмайәндәси илә һесабаһалмасынныз» демәлидиләр.

Кестәрилик тәдбирләр иәтичәсидә әксингилаби партияларын тәблиғатларына бахмайрағ, Совет һөкүмәти тәрәфинә кечән вә ени мәктәпләрдә чәни-диллән чалышмағ иһтиән мүәллимләрнин сайы күндән-күнә артырды.

Көһч Совет һөкүмәти фәһлә вә кәндилләр тәрәфинә кечән халг мүәллимләринә мұһасибә гәйғи кестәриди. Әз хәтиратанда Н. Н. Колесникова бу бәрәдә белә языр: «Бақы Халг Комиссарлары Совети, мүәллим кадрларынны мұһасибәгә этмәк вә онларын мадди вәзийәтләрини яхшылашдырмағ үчүн бөйүк гәйғи кестәриди. Буна мисал оларә ону кестәрмәк олар ки, бөйүк маһийәт чәтинлиғи кечирмәснә бахмайрағ Комиссарлар Совети, бүтүн яй айлары мүддәтиндә мүәллимләрнин мәрүзәсини тәртиб этмәк үчүн тәләб олунан әмәк һағғыны онларә тамамийә едәләнмәсини гәрәрә алды. Бу тәдбирин бөйүк сийәси әһәмийәти вар иди, чүнки даһнақ вә әсерләр, өз тәсирини мүәллимләр арасында йағмаға чән аҗарағ, азынчыасына тәблиғәт апарыб мүәллимләрни иһидиһәраға чалышырдылар ки, куя ХМКМ мүәллимләрн тәғтиб эдир, мәктәбләрдән гәвур вә ач гәюр».

Чар һөкүмәти дөврундә сыхшыдырылмыш олан халг мүәллимләри

ачығдан-ачыға көрүрдүләр ки, әксингилаби партиялар дейил, мөһбә Совет һөкүмәти онларә гәйғи бәсләйир, зәһмәткешләрнин ушағларын охутмағ, халг күтләләрнин маарифләндирмәк үчүн онларә шәрәнт ярадыр, әлләриндән кәләнә әсиркәмир.

Бақы Халг Комиссарлары Совети тәһсидән вә маарифдән даһа чох мәрүмәт эдилмиш олан әзәрбайҗанлы зәһмәткешләр вә онларын ушағларын маарифа гәвурлашдырмаға айрыча фикир вериди. Бу мәғсәд үчүн гәбәгчыл маарифчилләри ишәчәлб этмәйә, мәдәнийәт оҗағларын аваданлығла тәчиһә этмәйә башладылар. Н. Н. Колесникова өз хәтиратында языр ки: «Халг шәһәр тәсаруфаты комиссары олан Н. Нәриманов бу иһдә бизә чох көмәк эдирди. Биналарын, ләзым олан аваданлығны, әрәғи, биз онун вәсиҗәсидә алдырды! О, тибби ярдымын тәшкилиндә дә көмәк эдирди. Нәриманов йолдаш бизим бу иһшимиздә чох һәссәс мұһасибәт кестәриди; о, бизим бүтүн ушағ тәрбиһә оҗағларымыз танығыр, тез-тез бу вә я дикәр мұһәссисәйә кәлир, ушағларла, тәрбиһәчилләрә; һәбсә бурада нә иш көрүлдүһүнә, ушағларынн нә илә мәшғул олдуғуна бахмағ үчүн кәлән ата-анларна сәһбәт эдирди.

Н. Нәриманов йолдашын мәсләһәтилә биз етим ушағларын тәрбиһә эдилмиғи етимханалары енидән тәшкил этмәйә башлады... Биз әзәрбайҗанлы ушағлар үчүн тәшкил олунмшы ән бөйүк етимханаз даһа чох фикир веридик; бу етимхана Шамағы йолунун үстүндә ерләширди... Енидән тәшкил эдилмиш етимхананын ачылышы ушағларын өфәәлийәт кечәси илә гәйд олунду. Һәмин кечәйә биз Нәриманов вә Әнзәбәнов йолдашлары да дәрвәт этмишдик»¹.

Бақы Халг Комиссарлары Совети гыса мүддәт әрзиндә, әксинги

¹ Бақы әтрафы фәһлә әскәр вә матрос турусасынн әхбары» гәзәти, 1918-чи ил, № 29.

² «Әзәрбайҗан ССР Мәркәзи Дәвләт Октябр ингилаби архивы, ф. 56, с. 1, и. 51, в. 4.

¹ Бах, Н. Н. Колесникова, «Хәтирәләр», «Әзәрбайҗан мүәллими» гәзәти, 1958-чи ил, № 64, 65.

¹ Н. Н. Колесникова, «Хәтирәләр», «Әзәрбайҗан мүәллими» гәзәти, 1958-чи ил, № 65.

лабчы партиялар эленин ганды шарушына, болө агар мадди һаят шарангына бахыяраг халг күтлелери арасында бөйүк йүксөлгич, элме тө тоһисило һөвөс оятмага һалл олмушду. Белө бир вөзиййәти шәрһ эдөн «Известия» гәзәти яздырды: «Халг күтлеләри тарих мейданына чырагар фәал вә сәмәрәли бир сурәтдә өз һәятларыны гурмага башламышлар. Күтлеләрин, мөһн индиги ки ми көрүнмәмиш бир йүксөлгич, элме вә тоһисило, маариф вә мөдәни гурдушына тәрәф кәстәрдиликләри көркин чәлдәлери һеч бир вахт мұшәһидә эдилмәмиш вә нә дә мушәһидә эдилә билорди»¹.

Баки шәһәринин, хүсусән ону эһәтә эдөн кәндләрин элм вә тоһисилдә мөһрүм галмыш зәһмәткәшләрин, мадди вә мөдәни эһтиячларынын мөһн Совет һөкүмәти тәрәфиндән едөлчәһи гәһәтиһә кәндликләриндән, өзәлринин фәһлә вә кәндли депутатлары Совети ичәсләрында яшайышларынын мүһм мәсәләләрини, һәмчинин мәктәб мәсәләсини музәкирә эдир вә эһтиячларыны төһми этмәк үчүн Бакиннин совет ортанларына мүрәчиәт эдиләрләр. Бу бәрәдә, Туркан кәндинин депутатлары тәрәфиндән бу кәнддә мәктәб ачмаг һаггында 28 майда (1918) гәбул эдикләри вә кәндли депутатлары Советинин Баки гәзәт комитәси сәдәри, халгынын сәдәгәһли оғлу Маһшәд Әзизбәйова кәндәрдиликлери гәрәр чөк яғыны мисәл ола биләр.

Дигәтәшәһядәр ки, мәктәбин ачылышынын сүрәтләндирмәк мәсәдәли Туркан кәндлиләри, мәктәб үчүн бина вә мүәллим үчүн дә мөһнзил һазырламыш олдурлары мәһүмәтны дә гәрәрларына эләвә этимдиләр. Туркан кәндли депутатларынын гәрәри сәрәһәмәтсиз һәлмәди, о кәнддә мәктәб ачмаг һаггында М. Әзизбәйов Халг Маариф Комиссарларына хүсуси кәстәриш верди². Совет ортанларына зәһмәт-

кәшләр тәрәфиндән кәндләрин бу чүр гәрәрләр кәтдикчә чөхәләрды ки, бу дә халгын кениш күтлеләри арасында фәһлә-кәндли һөкүмәтин кәтдикчә чөк шәһрәт гәзәндиғыны кәстәрирдән.

Беләликлә, гыса бир мүддәт әрзиһидә, Баки Халг Комиссарлары Совети күтлеләрин рәғбәтинин гәзәһиһәр, онларын мадди вә мөдәни һаят шәрәтинин яхшылашдырмаг, онлар арасында халг маарифини ялғәм мәсәдәли ени-ени тәдбирләр көрүр, фәалийәтнин күчләндирди. Ләкин мүсәһәләр һәрчинә мудәһилчәләрнин көмөһилә әксингиләбчы гүвәләр Баки Халг Комиссарлары Советинә өз тарихи вөзифәләрини давам эдирмәһә имкан вермөди. Июл айынын 31-дә (1918) инжилис мудәһилчәләринин көмөһилә һөкүмәт әксингиләбчы әсәр-мәшәһив вә дашнакларын, сентябр айынын 15-дә (1918) исә, османлы ишғәлчәләрын бүтүн итчиман һәятында, о чүмләдән халг маарифин сәһһәсиндә иртимләһи мувәггәти оларәг еһнәдн бәрпа эдилмәкс илә һәттичәләндән.

Буржуя вә мүлкәдәр синифләринин мөһфәәтләринин мүдәһиә эдөн әксингиләбчы мүсәватчылар, османлы гәсбкәрләрыннин сикәһләры күчүдә гурдуллары вә инжилис һөрби мудәһилчәләринин күчүһә мувәггәти сәхләдиглары сәтгын «һөкүмәт» вәһитәсәлә халгын әрзу вә әмәлләри эдидинә оларәг, итчиман һәятин бүтүн сәһһәсиндә, иттиһәд вә мөдәни сәһһәләриндә, иртимә еһнәд бәрпа эдиб кенишләндирмәһә чән атырдылар. Бу «һөкүмәтин» ағадыг эдтиһи дөврдә халг маарифин чаризм дөврүндәһиндән дә һис вәзиййәтә дүшдү. Мәктәб сәһһәсиндә мүсәватчыларын мүртәчә фәалийәти, һәр шәһидән эвәл, мәктәб шәбәкәсинин хейли итхисар эдилмәси вә мәктәбләрдә охуаг шакирдләрин зәһмәткәшләр һесәбна хейли азләмәсында ифәдә олунаурду. Мүсәват «һөкүмәти» вахты 1914—15-чи дәрә иһнә инсәбәтән иһтидән мәктәбләрнин сайы 299 әдәд, йәһни 31,8 фәһз,

шакирдләрин сайы исә 14,710 нәфәр, йәһни 23,7 фәһз азләмәшды.

1919—20-чи дәрә иһнәд халг маарифинә бураһылған вәсәһтин миғдарынын мәнәһтин иһтиләбдән әввәлки курсу һесәби илә, 638 миғ манат иһди ки, бу дә 1914—1915-чи дәрә иһнәд Әзәрбайҗанын әрәзисиндә олаң мәктәбләр бураһылған вәсәһтин аңаг үчдә бирини тәһшик эдирди. Мәктәбләрнин о заманки ағыр вәзиййәти, бир чөх архив материәләһидән дә ачыг көрүчүр.

О заманки кәнд мәктәбләринин ағыр вәзиййәтләр шикәһәт эдән бир кәнд мүәллиминин мәктәбуһнда дөһиләрдә:

«Сәмиһийәтлә дәмөлийәт кәнд, мәктәбләриниз тәсвир эдилмәкс дәрәмәдә ағыр күнәдир. Мәктәбләр дағырлы, онлары хиләс әтмәк ләзәмдир...»³. Шаһмәһ гәзәси мәктәбләрнин инсәктору мүсәват «һөкүмәти» маариф нәзиринә яздығы мәктәбдә үтирәф эдирди ки, гәзәһин дәмәк олар ки, бүтүн мәктәбләриндә «ушағлар мәктәбләрә ач вә ағырлар колләрләр. Бу ағырлар вә ач ушағлар көрдүкдә, иһтәр-иһтәмәс әләм белә бир әшәк гәршысында галыр, дөггүрдәһи бә ушағлар һаггында гәһгә кәстөрән йөһдүр»⁴.

О заманлар мәктәб биналарынын бөйүк бир һиссәси османлы-мүсәват гәрәтчи гоһуналары тәрәфиндән тутулмушду, мәктәб әмләки дәрмәдәһин эдиләрди. Бәрдә мәктәбинин мүдәри мүәллим Сүлеймановуц «маариф нәзирлигинә» кәндәрдиһи телеграмда: «мәктәби әс-кәрләр зәбт әтмиш, яндырыб мөһн эдиләрләр, беш миғ манатлыг шәхси шәһәрләрини оғурлайыб мөһн диләңи һалына салмышлар, иһмәд кәстәрин» дөһилдәһинә баһмәярәг «нәзирликдә» һөһин телеграма һеч мөһәл белә гөһямәшдылар.

Мәктәбләрнин сайча азләмәси вә ушағларын бөйүк бир гисминин

мәктәбләрдән гәһмәси, һәр шәһидән әввәл, бу чүр гәһмәсизлиғы, гәрәтчиһи сәһһәтинин, әһлинин вар-йөхуну халг маарифинә дөһил, зәһмәткәшләрин иһтиһәдә алтында сәхләмаға сөрф әтмөһин һәттичәләрдән бәшгә бир шәһ дөһилдән.

«Бәсирәт» адыл буржуа гәзәти «Кәнд мәктәблары» бәһилығы алтында дәрч әдтиһи фел'һәтдә кәнд ерләриндә ушағларын тоһисилдән мөһрүм олдурларынын, орада аңаг дәләк, һичин вә чамәдәрлар тәрәфиндән молләхәһәләр ачылдигынын үтирәф эдәрәк яздырды: «Әзизим, мәктәбуһнда мөһнәдн сорушураң ки, кәнддә нә гәдәр мәктәб вәр, нә чөвәдләр, нә гәдәр шакирдләр, шакирдләриндән нә гәдәри гыз, нә гәдәр оғлан, нә гәдәр мүәллим вәр, мүәллимләр һарада охумушлар. Мәктәбләрнин бинасы вәр я йөһ.

Әввәла сизә мөһүм олсун ки, кәндиниздә беш мәктәб вәр. Булардан үчү киши, икиси гыз мәктәбидир. Мәктәбләрнин һәмәси һәмәдән типидир (молләхәһәләр—М. М.). Шакирдләр 25 нәфәрләр. Он беш оғлан, ону гыздыр. Мүәллимләр исә беш нәфәрләр. Онлардан икиси әрвәд, үчү киши, киши мүәллимләр мөһүматы һәмәдәндә әләмышлар. Арвәдларын мөһүматы исә «вәркидир». Йәһни һеч ердә охумамышлар. Юхуда онларә охумә верилмәдәр. Оғлан мәктәбләринин бири дәләк дүкәһиндә, дикәри дә бағгал дүкәһиндәдир. Арвәд мәктәбләринин икиси дә һәмәдәдир. Чүһки мүәллимләр чүмәдәрдырлар»⁵.

Бизчә, мүсәватчыларын мәктәб инсәстәләрин кәстөрән һөһин мәктәбу иһәл әтмәһә һеч бир әһтияч йөһдүр.

Мәктәбләрин иш мөһүмунча дәр ирәдилдән сисәст әләмә эйбәчәр иһди. Һөкүмәти әлләринә кәчирдикләр соһра мүсәватчыларын һәрди сүрдүкләри илк тәдбирләрдән бири, Баки Халг Комиссарлары Со-

¹ «Известия Ближнего Совета» гәзәти, 1918-чи ил, № 134.

² «Азәрбайҗан» ССР МДОИА, ф. 56, с. 1, № 14, в. 103—104.

³ «Азәрбайҗан» ССР МДОИА, ф. 51, с. 1, № 319, в. 97.

⁴ «Азәрбайҗан» ССР МДОИА, ф. 51, с. 1, № 315, в. 67.

⁵ «Бәсирәт» гәзәти, 23 июл 1919-чу ил, № 242.

вети төрөфиндөн тәдрис ләғв эдилән шәрәт дәрсләрини енидән мөктәбләрдә берлә этмөк, шәрәт мөүләдиләрини енидән мөктәбләргә гайтармағ вә беләликлә ислам динини, мусалманчылығны мөктәбләр үзүриндә тәсирини енидән күчлән дирмәкдән ибарәт олду¹.

Буғуна бәрәбәр онлар милләтчилик идеяларының да мөктәбләрдә көк салмасына чан атырдылар. Чар шовинизминдән дәрс алышы олан мусаватчылар мөктәбләри «милләтширмәк» максасы алтында Азәрбайчанла яшәән геҗри-азәрбайчанлы хағларын ана дилинде охумаларына мане олмара чалышдылар.

Геҗд этмәлийәк ки, онларны мөктәбләри «милләтширмәк» сиясәти, тәкчә азәрбайчанлы олманялары дейил, әслинде һәм дө азәрбайчанлыларын милли шәрәфинә тохучур, онлары тәғтир эдириди. Мөктәбләри «милләтширмәк» шуары алтында мусаватчылар, тәлимни хағны баша дүшмөдийи османлы түркләрини дилинде апарырдылар. Онларны мүртчө тәдбирләри нәтисәсиндә мөктәбләрдә, һағгәтән, азәрбайчанлыларын ана дили әвәзинә, османлы түркләрини дили, авкәнн Азәрбайчан әдәбияты әвәзинә, пантүркист османлы әдәбияты тәдрис эдилдириди.

Бу мөгсәд үчүн Истамбулдан он миңләрдә дәрс китабы кәтирлимши вә бир чох муәллим (әслинде иәсә часулар) да вәт олунмушду. Бакы шаһари мөгбәләриндә османлы түркләрини дилинде вә пантүркист османлы әдәбияты материалларын дәрс китаблары нәшр эдилдириди. Османлы, әрәб вә фарс истилаһларын олдуғу киими ибтидән дө орта мөктәбләрдә яймағла тәлим дилини чәтиғләшдириди, мөктәбләри хағдан үзәғләшдирыди, әдәби дили хағны баша дүшмөйчәйи бир шәклдә салырдылар. Онлар Азәрбайчан кәңчилиһини милләтчилик вә туран-

чылығ киими идеяларла зәһәрләмәйә чалышырдылар.

Мусават «Әһкүмәт»нини мүртчө сиясәти мөүләдилмәргә гаршы олан мунасибәттә дө өзүнү кәстириди.

Мусават режимиһини муәллимләрә, хуусусән кәнд муәллимиһини вердийи зулм вә тәғтирәмиз мунасибәтләр, һәтта чәр зулмуһдон дө артығ иди. Хағ муәллимиһини һуғуддан мәһрум эдилмиши, мусават мәмурилары тәрәфиндән һәр адымда тәғтир олунурдулар, муәллимләрини һәт шәрәити олдуғча ачманя чағлы иди. Губа гәзәсыһини бир груп муәллими «маариф назираһи» көндәрдикләри мөктәбда ағыр вәзийәтләриһиндән, азығн мәмурилар тәрәфиндән һәр адымда тәғтир эдилдикләриндән, һәтта дөүдүкләриһиндән шикайәтләнәрәк азырдылар: «Зәти-алиһориниһә эрә эдирик ки, бу ахыр вахтларда Губа гәзәсыһини мүгкү мәмурилары муәллимиһини һуғуғна тәчәвүз этмәкдәдиләр», Лечәоба, Алпан, Гусар вә с. мөктәб муәллимиһини йүзбәшчиләр, зәбитләр, пристәвләр тәрәфиндән сөйүлүб дөүдүкләриһини, һәтта тәғсирләри олмадығы һалда голлары бағлы һәбәс алындығыларына дәнр мисәлләр кәстәрсәк, әриә саһибләри «бөйля гәнуусу һәрәкәтләрә бир нәһәйт верилмәсини» тәләб эдиридиләр. Белә вәзийәтлә Азәрбайчанн баша гәзаларында да раст кәлмәк олурду. Ниһрәтлә геҗд олунмалыдыр ки, бу чүр шикайәтләр «маариф назираһиһиндә» дө мөһәл гөймурдулар. Мүәллимләр мадди чәһәтдән дө гәдәр ағыр күн кециридиләр ки, чох заман вә ихтисәсләрыни бурахык башга ишләрә кәчмәйә мөчбур олурдулар. Айдындыр ки, белә бир вәзийәт дө хағ маарифини тәнәзүдүнә сәбәб олурду.

Мусаватчылар тәхрибәдчи сиясәтләри илә ичтимән һәятн бүтүн бәшгә саһәләриндә олдуғу киими хағ маарифи саһәсиндә дө Азәрбайчан хағныһини милли мәнфәәтләрини сәтирдылар.

Буларын сәтгынчылығ сиясәтләри әлә о заманлар хағны сынан-

мыш оғуллары, болшевикләр партиясының торху билмәсә мубаризәләр тәрәфиндән ифша эдилдириди.

Азәрбайчанн көркәмли ичтимән вә дөвләт хадими Н. Нәриманов һәдә РСФСР-дә милләтләр иши үзрә хағ комиссары муәвини вәзифәсиндә икән 1920-чи илин әвәлләриндә мусават «Әһкүмәти» бәшчисына көндәрдики мөктәбдә, бу «Әһкүмәти» Азәрбайчан фәһлә вә көндиләриһини дүшмәни олдуғуну, хағтын милли мәнфәәтләриһини империалистләрә сәтәғыһни ифша эдириди. Н. Нәриманов мусаватчыларә мурачәт әдәрәк азырды: «Әвәлләр (1918) инкисиләри пәсиләйәрәк Азәрбайчанн дарвазалары османлы-алман гошуһларына ачманя, османлылар чағдығына сәралар (1919) Бакы шәһәрини гапыларыны инкисиләрә ачманя, һеч дө синиз йүксәк мәһнәви семаз саһиб олан вә милләтн севән адамлар олманяны дейил, хағтын мәнфәәтләриһини империалист йартычыларына сәтмәк баһасына «бир дәстә завод саһибләри вә мүкәддәрләрин мәнфәәтләриһини мудәфи эдилән олдуғунузу кәстирир»¹. Азәрбайчанн фәһлә-кәндиләриһини нумайәндәләри (С. Ағамалы оғлу, Ә. һ. Гарәв) мусаватчылары ифша әдәрәк дейиридиләр ки, «Әһкүмәт» мөктәбләр ачмағ ләзым кәлөндә вәсәит тапмадығыны сөйләйир, лакин Азәрбайчан хағны илә әрмәни хағныһини вурушудулар, онларын арасына милли әдәвәт салмағ, инкисилә ағаларыны вә онларын Бакы шәһәрини бурахылышы гошуһларыны сахламаға, ингилабчылары тәғтиб этмәйә вә с. пүл тапмаға чәтнлик чәкмир. Мәһ бу

чүр сәтгынлығн нәтижәсиндә мусаватчылар зәһмәткешләри ниһрәти илә гаршыланярылар.

Азәрбайчан буржуазиясына гаршы иәсә Русиянын ингилабчә пролетариаты тәрәфиндән мудәфи олан, Бөйүк Октябр сосяет ингилабындән руһланан, мусаватчылар вә бәшгә мүртчө геҗвәләр әлейһинә гәти һүчүмә кәчмәк үчүн сүрәтлә һәзирланан геҗрәман Бакы пролетариаты дурмушду. Мәһ бу көрә дө сәтгн мусават «Әһкүмәти»нин әмүр узун ола билмәздә, о ерини ингилабчы гүвәләрә вермәйә мөчбур эдилди.

Азәрбайчанн фәһлә вә көндиләри, Коммунист партиясының рәһбәрлийи алтында, бөйүк рус хағны вә онун мусәлләһ гүвәләрини көмәйлә мусаватчылар «Әһкүмәти»-ни йыхык буржуа вә мүкәдәр истисмарчы синифләрин зулмуна әбәти оларәг сон гойдлар, Азәрбайчанда фәһлә-кәндли Әһкүмәтин, Азәрбайчан Совет Сосяист Респуб-ликасыны гурудулар.

Бөйүк Октябр сосяист ингилабчы тарихи гәләбәләр, Азәрбайчан зәһмәткешләриһини вә биринчи нәвбәдә Азәрбайчанн болшевикләриһини чөшгүн ингилаби фәзәлийәти нәтижәсиндә 26 Бакы комиссарынын, һәмчинин бир сыра бәшгә содағәтчи болшевикләриһини гәни баһасына әмәлә кәлән бу әләмәтләр һадисә—Совет һакимийәтинин Азәрбайчанда гәти гәләбәси хағын сияси, ичтисәди вә мәдәни саһәләрдә чөшгүн бир сүрәтдә инкисаф этмәси үчүн кәниш йоллар ачды вә әлverişли шәрәит яратды. Мәһ бу әлverişли шәрәит нәтижәсиндә хағ маарифи, о чүмләдән совет мөктәби гуручулуғу Азәрбайчанда илдән-илә мисли көрүнмәшиһини бир сүрәтлә инкисаф этдирилиб бүгүнкү әзәмәтли сәвийәсинә чәтдырылмышдыр.

¹ «Коммунист» гәзәти (русча), 17 май 1920-чи ил, № 13.

¹ «Азәрбайчан» гәзәти, 16 октябр 1918-чи ил, № 11.